

helyére Adarban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Niszanban és más lépett helyére Niszanban, akkor ennek is, amannak is számítanak egy-egy évet; ha meghalt Adarban és más lépett helyére Niszanban, akkor az első évet az elsőnek és a második évet a másodiknak számítják. Mellékesen azt is látjuk, hogy a királyok éve Niszanban kezdődött. A papyrus világosabb datálás végett mindkét király évét veszi fel az okmányba. A mi barajthánk utasítása is úgy hangzik, mintha ily esetben mindkét évszám felvételét tartaná indikálnak.

Schürer i. h. azt bizonyítja, hogy az I. Makkab. könyve, amely a Seleucidák aerája szerint keltez, az aerát a zsidó hónapszámlálásnak megfelelően Niszannal kezdi. Bizonyításához felhasználhatta volna az idézett talmudi adatokat. Első sorban a palesztinai Chanina állítását: »A nemzsidó királyok éveit is csak Niszantól számítjuk«, de másodsorban a többi adatokat is, melyek a Niszant, mint magától értetődő dolgot, első hónapnak számítják. Ez természetes is. A nép a hónapokat számolta és tudta, hogy az évnek mikor van vége, de azt, hogy hányadik év van, nem igen tartotta és nem is tartotta számon mindaddig, amíg nem volt állandó aera, hanem az uralkodók szerint változott. Megesett, hogy a szófér (jegyző) nem tudta, hogy melyik év járja és ugyanezért a talmud utasítást ad a Seleucidák, a világteremtés és a templomelpusztulás aeráinak egymásból való kiszámítására (A. Z. 9 a). A kalendárium fix pontja tehát a hónap volt és nem az év. Ugyanezért az aera változása ezt a fix pontot, minthogy a zsidó nép ősidők óta a tavaszi hónappal kezdte az évet, érintetlenül hagyta.

Egyebekről egy másik cikkben fogunk szólni.

Budapest.

DR. BLAU LAJOS.

PALESZTINA HATÁRAI A PSEUDO-JONATAN ÉS A TÖREDÉK-TARGUM SZERINT. Num. 34., 3—15.

A Szentföld határaitra vonatkozó adatokat, melyek mindkét palesztinai targumban Num 34, 3—15. találhatóak, nem vizsgálták még eddig kellőképen. Neubauer, *La Géographie du Talmud* (Paris, 1868.) című művében 430—432. l. egy

függelékben az említett targumok fordítását adja, melyhez néhány megjegyzést fűz, de anélkül, hogy a szöveget behatóan tárgyalná. Ugyancsak e targumokat vizsgálja Friedmann *נבילות א"י וסוריא* cz. értekezésében (46—67. l.), mely a Luncz-féle Évkönyv II. kötetében (Jeruzsálem, 1887.) jelent meg. A terjedelmes dolgozat nem nyújt tiszta képet a fölvetett kérdéstről. A földrajzi megnevezéseket nem kutatja és megelégszik annyival, hogy »így nevezték ezt a helyet abban az időben« (61. és 66. l.), ami pedig a szöveget illeti, csaknem minden arra vonatkozó megjegyzése Schwarz, *Das heilige Land* (Frankf. a. M., 1852.) és Neubauer műveiben található. Több, ez arameus paraphrasisban előforduló helynevet tárgyal Hildesheimer, *Beiträge zur Geogr. Pal.* (Berlin, 1886.) című művében, minthogy az itt előforduló nevek közül néhány az általa tárgyalt borajthában¹⁾ is található.²⁾

A következőkben igyekezünk a nevezett targumhelyeket, melyek a szöveg romlottsága folytán igen sok nehézséget nyújtanak, tárgyalni, úgy a földrajzi adatokra vonatkozólag, valamint magát a szöveget, amennyire lehet, helyreállítani.

34, 3 vers. P. Jon.

Töred. targ.

ויהי לבון תחום דרומא מן מדברא	ויהו לבון תחומא מדרומא ממדברא
דציני טור פרזלא על תחומי אדום	דקם כל קבה תחומיהון דאדומאי ויהי
ויהו תחום דרומא מן סיפי ימא	לכון י) דרומא מסיפי ימא דמלחא מן
דמלחא מדינחא.	מדינחא.

1. Pseudo Jonatan a bibliai *ט-מדבר צין* bibliai-val fordítja, valamint Num. 33., 36.; ellenben Num. 13., 21.: *מדברא צין טור פרזלא* — *מדברא צין* nem más, mint az arameus fordítása a misna Szukka III. 1. előforduló *הר הברזל*-nek, hol egy pálmafajról van szó, mely a *הר הברזל*-en nő. Szukka 32. b. (= Erubin 19. a.) kitűnik, hogy már röviddel a templom elpusztulása után sem voltak tisztában azzal, mely pálmafaj

¹⁾ Jerusalmi Šebiit V., 1. (36. c.); Tószefta Šebiit IV., 11. (ed. Zuckerman 66. l.); Szifré, Ékeb (ed. Friedmann 85. b.); Jalkut I. §. 874. (végén).

²⁾ *כרכא דבר סנינורא* (Hildesh. 36. l. 255. jegyzet), *אולם דקלקאי* (39. l.), *רקם גיאה* (69. l.), *טרבונה* (55., 60. l.), *תרנגולא דקיסרין* (42. l.).

³⁾ *תחום ד'* (l. P. J.) előtt kiegészítendő: *דרומא*.

értendő a misnában előforduló kifejezés alatt. Az idézett hely így hangzik: אמר ר' מרין אמר ר' יהושע בן לוי ואמרי לה תגיא רבה בר מרין: בדביה ר' יוחנן בן זכאי שתי תמדות יש בני בן הגום ועולה עשן מביניהן וזו היא ששנינו ציני הר הברזל כשירות.

Ezen borajtha szerint az említett pálma Jeruzsálem közelében, a Hinnom-völgyben, található, azonban a misnában nevezett hegyről (הר הברזל) nincs benne szó, aminthogy Jeruzsálem közelében nem is találunk ily nevű hegyet. Schwarz (3. l. k.) a Holt-tenger közelében lévő Dsebl-Usdumban akarja — nagyon valószínűtlenül — e hegyet keresni. A Dsebl-Usdum nem vas, hanem sóhegy és חציון תמר, melyet Schwarz vele összefüggésbe akar hozni, jó távolságra van tőle. Époly helytelen Hoffmann (Die wichtigsten Instanzen I. 34. l., 1. j.) föltevése, mely szerint az Ezekiel 47., 19-ben előforduló תמר = צין a misnai הר הברזל-nek felelne meg, minthogy Tamarnal (ma Kurnub, délnyugatra a Holt-tengertől) ily nevű hegyet nem találunk. A misnai הר הברזל, mint ahogy már Neubauer (40. l.) megjegyzi, a Josephusnál (Bellum IV, 82.) τὸ Σιδηροῦν καλούμενον ὄρος-al nevezett hegynek felel meg, mely »Moab országáig nyúlik«. Ez a hegy a mai *el Kura*, mely az Arnontól északra fekszik és legnagyobb része bazaltból (20% vas) áll.¹⁾ E hegy a Jordántól keletre fekvő ország-részben fekszik, így tehát a Szentföld déli határpontjai közé semmiképen sem tartozhat, aminthogy valójában semmiféle összefüggés sincs a bibliai מדבר צין és a misnai הר הברזל között. A targum itt (a következőkben több példát fogunk erre nézve látni) a bibliai kifejezést egy hasonló hangzású későbbi megnevezéssel egyenlőnek tartotta, jóllehet a kettő épen csak a hangzásra nézve egyezik meg.

2. A Töred. targum ת-מדבר צין-al fordítja, — tulajdonképen a biblia קדש fordítása.²⁾ Ezen רקם, mint Hildesheimer kimutatta,³⁾ nem egyéb, mint a Josephusnál (Ant. IV, 7, 1.) és Eusebiusnál (Onomast. s. v. Petra) a nabateusok fővárosaként nevezett Ἀρακέμη, mely a bibliai הַסְּלֵעַ (II. Kir 14, 7. II. Krón 25, 2, Jesaja 16, 1. 42, 11)

¹⁾ L. Clementz, Gesch. des Jüd. Krieges, 438. l., 2. j.

²⁾ Targ. Gen. 16, 14, 20, 1, 16 és egyébütt.

³⁾ 51. l. és k.

val azonos.¹⁾ Ezen הסלע-t, mely a nabateusok városa volt, már korán azonosították a bibliai הסלע-val, melyből Mózes vizet hozott elő.²⁾ E szikla tudvalevőleg a Kades pusztában van. minthogy pedig קדש = צין (l. Num. 20, 1, 27, 14, ψ 29, 8) érthető, hogy a targum צין helyébe רקם-ot tesz. Ime egy példa arra, hogy helységek, melyek egymástól távol esnek, valamely külső oknál fogva azonosnak tartatnak.³⁾

4. vers. P. Jon.‡

T. T.

ויקף לכו תחומא מן דרומא	ויקף לכו תחומא דרומיא מן מסיקותא
למסיקותא דעקרביא ויעבר לציני טור	דעקרביא דעבר בטור פרזלא ויהו מפקני
פרזלא ויהו מפקני מן דרומא לרקם	מדרום לרקם הניעא ויסוק דירת אדריא
ניעא ויסוק לטירית אדריא ויעביר	ויעבר בקסם.
לרקם.	

3. מעלה עקרבים fordítása a bibliai עקרבים nak. Ma Nakb es-safa.

4. רקם נייעא (T. T. נייעא, Onk. גיאה) állandó megnevezése a bibliai ברנע nak (Onkelos Num. 32, 8, 34, 4 és egyébütt, Proféta targ. Josua 10, 41, 14, 6, 15, 3). Valamint Kades közelebbi meghatározására szolgál, épúgy tették a ברנע szót רקם-hoz. נייעא a nabateus főváros, Petra mellett fekvő helység, mely már Eusebiusnál előfordul, a mai Elgi, és így következetesen tették רקם = Petra, melyet Kadesnak tartottak, mellé גייעא-t, mely ברנע-nak feleljen meg.⁶⁾

5. A következő pont טירת אדריא egyszerű fordítása חצר אדרי-nak.⁷⁾ (Ma Ġebl hadira.)

6. קסם megfelel עצמן-nak. Valószínűleg a mai Ain el Kaseme északnyugatra 'Ain Kadistól.⁸⁾

¹⁾ Wetzstein (Anhang zu Delitzsch Jes. Com. 5. l.) szerint סלע = sziklahasadék és ennek felel meg a רקם = a görög ὑψημα.

²⁾ Jos. Ant. IV., 4., 7. Euseb. Onom. s. v. Ὠ e.

³⁾ Kades valódi fekvését Trumbull találta meg. Ma Ajin Kadis délnyugatra a Makra-fensíktől.

⁴⁾ Olv. ויעבר mint P. J.

⁵⁾ Olv. לקסם

⁶⁾ Bővebben l. Hildesheimer, 69. kk. l.

⁷⁾ L. 9. v. חצר עיני Targ. עינוותא

⁸⁾ Schwarz 6. l. Hildesheimer 57. jegyzet.

5. vers. P. J. T. T.
 ויקף תחומא מקיסם לנילום מצרים ויקף תחומא מקיסם לנילום מצריי
 ויקון מסקני למערבא. ויקון מסקניי מן מערבא.

7. újból példát szolgáltat arra nézve, mint cserélték föl különböző helyek megnevezését egymással. természetesen csak a Nilust jelölheti meg és mégis találjuk, hogy a נחל מ' , valamint a שיחור מצרים , mely a נחל מצרים-at azonos, ugyancsak מצרים-al adatik vissza (Targ. I. Krón. 13, 5). Palesztina déli határvonala: a *Wadi el Aris*.

6. vers. P. J. T. T.
 ותחום מערבא ויהוי לבון ימא רבא זמחדוי וספנתא עם מיא קדמא דאיתי
 אוקינום ותחומיה הינן מי בראשית בטיה הינן מי בראשית דין יהוי לבון
 עם מיא קדמא דהוון בנייה אבידוי ופרכידוי בדכוי ומדינתיה נסוי ומחוזוי
 תחום מערבא. ספינתיה ואלנותיה דין יהוי לבון
 תחום מערבא.

8. és a Földközi-tenger megnevezései. V. ö. jer. Challah 60 a: מעהל מצרים ועד אוקינום. Mindkét targum a vers parafrázisát adja. A tengerhez tartoznak az ősrégi vizek.³⁾ אבטוי helyett valószínűleg אבטוי olvasandó;⁴⁾ אבטוי = אבטוי (ἐμβατη) = kád, de vízmedencze is. (V. ö. Sabb. 40 b.)⁵⁾ פריצידוי helyett olv. פריצידוי (Aruch s. v. Targ. Jób 14, 11). A targumokban még többször is előfordul (ψ 42, 2, Jób 14, 11) és »csatornát, víztartót« jelent.⁶⁾ Friedmann javítja -ra, tehát a tengerben (talán a szigeteken) fekvő városok. A tengerhez tartoznak mind a tenger partján lévő helyek (מדינתיה, מחוזוי), valamint a hajón lévő por is (v. ö. Gittin 46, ha — ואלנותיה vonatkozik?)

7. vers. P. J. T. T.
 ודין יהוי לבון תחום ציפונא מן ימא דבא תכוונן לבון לטוורס מנוס.
 ודין יהוי לבון תחום ציפונא מן ימא רבא תכוונן לבון לטוורס אומנים.

¹⁾ Olv. למערבא

²⁾ Kiegészítendő: מערבא, vagy ימא

³⁾ Gen. rabbah c. 5. אוקינום בים אוקינום

⁴⁾ Friedmann l. c. 53. l. jegyz.

⁵⁾ Kraus, Lehnwört. II. s. v. אבטוי

⁶⁾ Lehet, hogy a פריצידוי-בól keletkezett. Targ. I. Eszter 10., 1. e szóval fordítja א'ים-ot.

9. A határ észak felé vonul és annak első pontja a *טורוס אומנים* vagy a T. t. szerint *מעם* a bibliai *הר ההר*-nak feleljen meg. Pseudo Jon. a bibliai *הר ההר*-t állandóan *טורוס אומנים*-al fordítja, még ott is, hol ez teljes lehetetlenség, Num. 20, 22. 33, 37, Deut. 32, 50, hol az Edom határán, tehát Palesztina déli részén fekvő Hor habárról, hol Áron meghalt, van szó, — a targum ott is *טורוס אומנים*-t — használ. Taurus Amanus szintén két különböző hely fölcserélése által keletkezett. A tannaitikus irodalomban többször említetik az *אמנה* hegy, mint Paleszt. legészakibb pontja (L. Gittin 8 a, misna Šebiit VI, 1, Challah IV, 8; némely helyen *אמנן*). Ezen *אמנה* nem egyéb, mint az Én. én. 4, 8. előforduló Amana-hegy, mely a Libanon egyik csúcsa, a mai Amanah-hegy az Antilibanon keleti oldalán, ahol a hasonló nevű folyó ered. (Ma nahr Barada).¹⁾ Tószefta ed. Zuckerman del Terumot II, 12, Šeb. IV, 6. Challah II. 1 *אמנים* található a misnai *אמנה*, ill. *אמנן* helyén. *אמנים* = Amanus, mely az Asia minorban lévő Taurus hegy egy ágát jelöli. (L. Josephus Ant. I. 6, 1.), mely Syria és Cilicia között a határt képezi és az *אמנה*-val semmiféle összefüggésben nem áll. A *טורי אמנה*-ből a már említett népies etimologia folytán Taurus Amanus lett.

8. vers.

P. J.

T. T.

מטורוס אומנים תכוונן לכוון מעלך
 לטבריה ויהו מסקני דתחומא מן
 תרין צטרוי מכוונין לכרכור דבר
 זעמא ולכרכוי דבר סניגורא ודווקינוס
 ותרגולא עד קסרין מעלך לאבלם
 דקלקאי.

מטורוס מעם תכוונן לכוון למעלי
 אנטוכיא ויהו מסקני תחומא דאוולם
 דקלקאי,

10. Tárgyalásunk eddigi folyamán nem akadtunk különös nehézségekre a szöveget illetőleg. Annál több dolgunk lesz ezentúl ily nehézségek elhárításával. Töred. targum a héber szöveghez nem fűz semmi toldalékot, csak *אנטוכיא חמת* helyébe *אנטוכיא*-t tesz. Pseudo Jonatannál *אנטוכיא* helyett *טבריה* van, ami valószínűleg a másoló hibája, mint-hogy a bibliai *חמת*-nak a targumokban állandóan *אנטוכיא* felel meg.²⁾ Nincs azonban kizárva, hogy eredetileg is *טבריה* állott

¹⁾ L. Buhl, Geogr. d. alt. Palästina 111. l.

²⁾ Érdekes, hogy más helyen is ugyanily hiba esett a szövegbe. Jebámóth 45. a *טבריא* helyett *הנהו שכוויתא דאתי מארנן לטבריא* a

a szövegben, minthogy (b. Megillah 6 a) egy vélemény szerint חמת זו מבריא. Itt újból annak példáját láthatjuk, hogy egy távol eső hely nevét — חמת itt csak a cölosyriai Hamatra vonatkozhat — egy másikkal cserélték fel. P. J. ... ת"ן-ת"ן-tól ... מעלך לאבלם nem található T. t.-nál, amint hogy valójában nem is ide tartozik, hanem a 15-ik vershez, amint azt később látni fogjuk. Itt T. t. őrizte meg a helyes olvasatot. Eszerint P. J. következőképen hangzik: חמטם תכוונון לבן מעלך לאנטוכיא ויהון מסקני דחומט מעלך לאבלם דקלקאי.

Ezen szöveggel T. t. csaknem szószerint egyezik.

11. חמת לבא חמת az út, mely Hamat felé vezet: a völgy, mely a Libanon és Antilibanon között fekszik, az ókori Cölosyria (κοιλίη Συρία Jos. Ant. X. 9, 7.), a mai el Bika,¹⁾ חמת a mai Hamath az Orontes mellett. Hamat a bibliában mint a Szentföld északi pontja említettetik. (Num. 13, 21, I. Kir. 8, 65) Josephusnál a város neve *Amathe*. Antiochia ellenben Hamattól jó távolságra van; Estori Parchi szerint (279. l.) 3 napi út Hamattól.

Jeremiás 39, 5, 52, 27-ből kitünik, hogy az egész ország-részt épen e várossal חמת חמת-nak nevezték. Az ott előforduló חמת a talmudban és midrásban több helyen חמת של אנטוכיא-nak neveztetik. (L. Jer. Šekálím VI. 2., Peszikta r. c. 31 = jer. Szanhedr. X. 6.) Egy חמת nevű hely volt Palesztinában is, melyről Num. 32, 11 szó van. Ezen חמת-t a targumok, valamint a Vulgata *Daphne*-val fordítják. (Ma Tell defne Banias közelében.)²⁾ Megkülönböztetésül ezen חמת-tól a Hamat országában lévő חמת של אנטוכיא-nak nevezték. Hogy pedig épen Antiochiát tették Daphne mellé jelzőül, annak oka abban keresendő, hogy Antiochia mellett egy kis város *Daphne* (Apollo babér ligetével, δάφνη = babér) feküdt.³⁾ Hogy ezen Daphne a Jeremia 39, 5, 52, 27 említett חמת-e,

חמת-t ad. (Friedmann 57. l. 17. jegyz.) Kaftor waferach, ed. Luncz 280. o. tényleg חמת található. A targumbhelyek hol חמת = אנטוכיא: P. J. Gen. 10., 18., Num. 13., 21. Targ. I. Krón. 18., 9., L. b. Szanhedrin 96. b., Lev. r. c. 5.

¹⁾ Buhl, 66. 1.

²⁾ Buhl, 239. 1.

³⁾ L. Boettger, Topogr. hist. Lexicon zu Fl. Josep. 25. l. jegyzet.

az kétséges, de itt ránk nézve mellékes. Minthogy a második templom idején Antiochia Syria fővárosa volt, Syria fővárosa azonban a bibliai korban חמט רבה volt (Ámosz 6, 2), így a haggada előadói könnyen azonosíthatták חמט -t Syria új fővárosával, Antiochiával.¹⁾

12. A bibliában itt következő határpontot צד nem lehet biztonsággal meghatározni²⁾ és valószínűleg már igen régen ismeretlen volt. A targumok אולם דקלקא illet. אולם דקלקא (T. t.) tesznek helyébe. קלקא természetesen Cilicia; אולם , vagy helyesebben אולם (אולם helyett אולם olvasandó; l. Hildesheimer, 255 j.) megfelel a görög αὐλῶν -nak, mely »mély útat, völgy-szoros«-t jelent. Αὐλῶν Κιλικίος »ciliciai völgy-szoros« megnevezés előfordul Josephus Ant. XIII. 15, 4. אולם רבתא mint hely vagy vidék megnevezése találtatik az említett borajthában. Hildesheimer ezen megnevezést a Hüle-síkság északi részére vonatkoztatja, és valószínűleg ez értendő a targumokban található אולם דק alatt is. A megnevezés Αὐλῶν Κιλικίος valószínűleg igen gyakori volt (talán valamely haggadikus műben is előfordult) és ennek következtében került az אולם szóhoz דקלק , ami pedig semmiképen sem illik az összefüggésbe. Mint azonban eddig is láthattuk, az arameus parafrázisok nem sok gondot fordítottak arra, hogy a tényleges állapotoknak megfelelő képét nyujtsák Palesztina határainak. A targumok szerkesztésének idején már úgy sem birtak jelentőséggel a bibliai, vagy misnai határpontok és így a bibliai határpontok visszaadása inkább haggadikus jellegű, habár kétségtelen, hogy a targum szerkesztője régi forrásokat használt e parafrázisnál. Ezt mutatja az, hogy az említett borajthának több pontja található a targumokban, valamint az, hogy a misna idevonatkozó adatait is használta, mint ezt tárgyalásunk folyamán (15. v.) látni fogjuk.

¹⁾ Lehet, hogy ezen azonosítás létrejöttéhez az is hozzájárult, hogy Antiochia ἡ ἐπὶ Δάφνης-nak (a »Daphné mellett lévő«) melléknevet is viselte; (Jos. Ant. 17., 2., 1.) Hamat pedig a görögöktől *Epiphania* nevet kapta (Jos. Ant. I., 6., 2.); *Epidaphne* = Antiochia és *Epiphania* = Hamat könnyen felcserélhetők. (Dr. Hildesheimer H. úr közlése.)

²⁾ Buhl, 66. l. és k.

9. vers.

P. J.

T. T.

ויסוק תחומא לקרן זכותא ולנבתא
 דחטמונא ויהון מסקני לכיריא¹⁾ דבית
 סכל ולמציעות דרתא דבתא דממצעא
 בין שירת עינוותא לבין דמשק דין
 יהוי לכון תחום ציפונא.

דיסקין תחומא לזפירין ויהון מסקני
 דיית עיינותא דין דיהוי לכון תחום
 ציפונא.

13. A bibliában nevezett זִפְרִין-t (vagy זִפְרָנָה?) Töred. targum זִפְרִין-el adja vissza, Pseudo Jon. ellenben két nevet említ זִפְרִין helyett. זִפְרִין, ahogy Töred. targumban olvasható, előfordul a talmudi és midrási irodalomban Bab. kama 113 a, jer. Bab. k. IX. 15 (7 a), Num. rabba c. 8, Szifrê Num. 5, 8 (ed. Friedmann 2 b. Itt זִפְרִינָה és זִפְרִין!), Jalkut § 701 (hibásan כּוּפְרִין) mint Rabbi Akiba egy idei tartózkodási helye. E földrajzi név, mint a legtöbb a talmudi és midrási irodalomban — a másolók pontatlansága folytán a legkülönbözőbb variációkban fordul elő a kiadásokban, valamint a kéziratokban, mint ez Dikduke Szófrim Bab. k. 113 a-ban látható. Nincs kizárva, hogy R. Akiba tényleg a bibliai זִפְרִין-ban volt, de még valószínűbb, hogy זִפְרִין a ciliciai Zephuriont jelenti,²⁾ זִפְרִין-t mai napig nem sikerült meghatározni³⁾ és valószínűleg már a későbbi bibliai korban sem ismerték, minthogy Ezekiél (47, 15 kk.) sem említi az ország északi határpontjai között. A targum szerkesztője (vagy talán egy későbbi másoló) a hasonló hangzású זִפְרִין-t tette a bibliai Zifron helyébe. Sokkal fontosabb azonban e pontnál a Ps. J. fordítása קָרן זְכוּתָא וְנִבְתָא דְחַטְמוֹנָא, mely nevek bizonytalannal egykoron Palesztina északi határán létező helyeket jelöltek, különben nem azonosították volna a bibliai Zifron velük. A két helynév közül egyik sem fordul elő a talmud-midrászi irodalomban és így nehéz őket meghatározni. קָרן זְכוּתָא-nak hangzásra nézve teljesen megfelel a mai *Ez-Zákije* egy 742 méter magas hegyen fekvő hely (קָר) Damaskustól délnyugatra. Ezen hely mint Palesztina északi határán fekvő hely az összefüggésbe beleillik, azonban נִבְתָא

¹⁾ Ed. Ginsburger לְבִרְיָא

²⁾ Neubauer 391. l.

³⁾ A Schwarznál található »*Gebel Sifra*, északkelet. Damaskustól« nem található egyetlen térképen sem és a bibliai határvonalba sem illeszkedhetik bele.

דגחממנא-nak megfelelő helyet e vidéken nem sikerült találnunk. Lehet, hogy e vidék számos emelkedésének (Tell Birát 917 m. Sa'sa 906 m. stb.) egyikét jelölte e megnevezés (חממנא = orralakú kiszögellés?), mely azonban manapság már nem található a régi névvel.

14. Ps. Jonatan ezen vershez való parafrázisban még egy nevet ad, mely a Szentföld északi határpontja volt: כריא דבית סכל (vagy ed. Ginzburger כריא). E név a már többször említett borajthában is előfordul, csak hogy Tószefta, Szifré és Jalkut בית סוכות-*t* írnak és így ezen olvasási mód jerusalmi Šebiit סכל-*t* szemben a helyesnek tekinthető és a mi targumunkban is így javítandó.¹⁾ E hely, valamint az előbbi pontban említettek, a Libanon vidékén kell, hogy feküdjenek. Jer. Abod. z. III. 2 (42 d. az old. elején) és b. Szanhedr. 63 b.: a II. Kir. 17, 30-ban előforduló תרנגולתא-*t* סכות בנות magyarázzák; természetesen, mivel a talmud felfogása szerint תרנגולא (Jób 38, 36) = »kakas«-*t* jelent, ezen szó nőnemű alakja סכות tehát תרנגולתא = tyúk. (L. b. Ros-hasána 26 a.) A Libanon, főképp pedig a Hermon (בעל הרמן) vidékén mai napig található számos a tyúk nevével összefüggő helynév²⁾ mutatja azt, a mi más forrásokból is be van bizonyítva, hogy e vidéken a tyúk és egyéb madarak szent állatokként tiszteltettek. Evvel magyarázható a 15-ik versben előforduló דקיסרין תרנגולא is, mint látni fogjuk.

בית סכות tehát az ezen vidéken található és a tyúk nevével összefüggésben lévő helyet jelöl és mint ilyen igen jól illik az összefüggésbe a *Banias*-tól északkeletre fekvő *Sahîtha*,³⁾ mely nevet סכוי (= kakas) szóval összefüggőnek magyaráztak. סכותא előfordul még jer. Moed k. I. 2. (80 b) b. Moed k. 4 b (és valószínűleg b. Ab. z. 58 b סבתא olv. סבתא), hol R. Abuharól beszélnek, hogy ott volt, kiről több helyen említetik, hogy sok idegen helyen megfordult.⁴⁾

15. Töred. targum עינתא-*t* דירא-*t* val a bibliai עין חצר helyébe: מציעות דרתא רבתא: עינתא-*t* חצר עינתא-*t* tesz. עינתא = דירא azaz héberül

¹⁾ L. Hildesheimer 46. l. A következőket l. bővebben u. o. 43 kk.

²⁾ L. u. a. 45. l.

³⁾ U. a. 297. jegyzet.

⁴⁾ L. Frankel, Mebo hajer. 59 a.

חצר התיכון, tehát חצר התיכון, mely név Ezekiel 47, 16, mint Palesztina egyik északi határpontja említettik אֶשֶׁר אֵל גְּבוּל הַחֵרֶץ. A targum a hely pontosabb meghatározása czéljából hozzáteszi: »mely עֵינַי עֲנוּתָא (= חצר עֵינַי) és Damaskus közt fekszik«. Az Ezekielnél előforduló חֵרֶץ a Baniastól északkeletre fekvő *Kafr Hauwar*-ban keresendő (nem Hauran *Ἀυραῖτις*.)¹⁾ A Num. 34, 10, Ezek. 47, 17. nevezett חצר עֵינַי általánosan a mai *el-Hadr*-ral, (északkeletre Baniástól a Nahr Muranijjenél) azonosíttatik.²⁾ A valóságnak teljesen megfelel tehát a targum körülírása, hogy t. i. חצר התיכון (Hauwar határán) חצר עֵינַי (el-Hadr) és Damaskus között fekszik. A jelző גְּבוּל »nagy«, mely e név mellett található, előfordul a targumban egyébütt is, pl. Gen. 10, 10. בְּבֵלִי, hol a szövegben ez appellativum nem áll.

10. vers.

P. J.

T. T.

ותכוונן לכוון תחומא מעריביא (olv.) ותכוונן לכוון לתחום מדינהא מטייה
 (מדינהא) מדינת עינותא לאפמיס. עינותא לאפמיס.

16. A bibliai שפס manapság nem határozható már meg és már Ezekiel sem említi. A targumok azonban egy újabb névvel adják vissza: אפמיס, illetőleg אפמיס. — T. t. אפמיס a talmudi és midrási irodalomban gyakran előforduló hely neve, mely majd mint פמיס (jer. Terumot 46 c.), פמיס (Targ. Én. én. 5, 4) majd mint פנייס (jer. Demaj II. 1, 22 d, fönt) iratik és Paneas (*Πανίας*) a mai *Banijas*-nak felel meg, hol egykor a Pánnak szentelt templom állott (בעל נד) és melynek helyére később Philippus Cäsareat építette (Cäsarea Philippi, קסריין) a Jordan forrásai mellett.³⁾

Panias a talmudban és midrásban, valamint a targumban is általában a bibliai ליש, később דן (Birák 18, 29) Josua 19, 47 (לשם)-al azonosíttatik. (L. b. Megilla 6 a פמיס targ. Én. én. 5, 4 פמיס דן דמתקרי פמיס). Dan, ma Tell Kâdi (= biró) 4 mértföldnyire fekszik Banijastól nyugatra.⁴⁾ Hogy a bibliai שפס hol feküdt, nem határozható meg manapság;⁵⁾

¹⁾ L. Buhl, 66. l.

²⁾ U. a. 67. l.

³⁾ Josephus Ant. 18, 2, 1.

⁴⁾ Buhl, 238. l.

⁵⁾ U. o. 241. l.

Töred. targum különös módon Paniással azonosította. Talán פמ"ש (= פמיש) szóból metatezis által nyerte ez azonosítást? Ps. Jon. אפמיאה-t ír, de kétségtelenül ő is Paniasra gondolt. אפמיאה csakis *Apamea*-nak (*Ἀπάμεια*) felelhetne meg, mely azonban Syriában feküdt¹⁾ és a Szentföld egyik határpontjának nem tekinthető.

11. vers. P. J.

T. T.

ויחות תחומא מן אפמיאה לדפני מן
מדנה לעינוותא (ויחות תחומא למערת
פניאס וממערת פניאס יחות תחומא
לעינן ומעינן יחות תחומא ויסב מישרא
מישר נחלא ארנונא וייתי למדברא
וציני טור פרזלא מי מצותא אכלו
ודמוכה סמך לגניסר כרך מלכותהון
דאדומאי אחסנות שבט ראובן ונד
ופלנות שבט מנשה) ויהות תחומא
ויקיף לתחום ימא דגניסר ממדינחא.

ויחות תחומא לאפמים (מאפמים. olv.)
לדפני למדינחא לעיינתא ויחות תחומא
וימשי סמך לימא דגניסר מערבא
(מדינחא. olv.)

17. Ps. Jon. összehasonlítva töred. targummal, valamint t. t. a 15. vershez, eléggé mutatja, hogy Ps. Jon. targumnak a fönt zárjelek közé tett része nem a 11-ik, hanem a 15-ik vershez tartozik, mint ezt ott bővebben be fogjuk bizonyítani. Egyelőre tehát a targum csak azon részét vizsgáljuk, mely a héber szöveg fordításának tekinthető, mely tehát töred. t.-al egyezik. E szerint Ps. J. targ. versünkhöz így hangzik: ויחות תחומא מן אפמיאה לדפני מן מדנה לעינוותא ויקיף לתחום ימא דגניסר ממדינחא. mely itt a bibliai רבלה-nak felel meg, előfordul Josephusnál is (*Δάφνη*, Bellum IV 1, 1) és megfelel a mai *Tell defne*-nek.²⁾ E hely a Jordán egyik forrásánál fekszik és így a bibliai helynek: מקדם לעין teljesen megfelel. Ez ע"ן-szót fordítja Ps. J. és T. t. is עיינותא-val, mely tehát a mai Nahr el-Leddant jelöli.

A határ innét kezdve dél felé fordul és a Genezaret-tó (גניסר = כנרת) l. Megilla 6a.) partja mellett haladva eléri a Jordánt.

¹⁾ L. Misna Challah IV., 12. אריסטון הביא בפורים מאפמיאה וקבלו ממנו מפני שאמרו הקונה בסוריא כקונה בפרווד שבירושלים.

²⁾ Buhl 239. l.; Tel el Kadi-tól nyugatra.

12. vers. P. J.

ויחות תחומא ליורדנא ויהון מסקני
 לימא דמלחא. ריקס גיעא מן ירומא
 פוורוס אומנוס מן ציפונא ימא רבא מן
 מערבא ימא דמלחא מן מדנחא דא
 תהוי לכוך ארעא דישראל למצרני
 חוזר חוזר.

F. t.

ויחות ליורדנא ויהון מסקני ימא
 דמלחא דא תהוי לכוך ארעא לתחומא
 חוזר חוזר.

18. Tr. t. valamint P. Jon. is a héber szöveg fordítását adják, csak hogy Ps. Jon. e vershez való parafrázisában a Jordán nyugati oldalán lévő országrész határait röviden összefoglalja. קדש ברנע רקס גיעא azaz a legfontosabb határpont délen, északon, a Földközi-tenger alkotja a határt nyugaton és a keleti oldalon nagyrészt a Holt-tenger. Minthogy Ps. Jon. e vershez, melylyel a nyugati országrész határa meghatározása a bibliában végződik, az eddig elmondottak rövid összefoglalását adja, eléggé kiviláglik, hogy Ps. Jon. fordítása csakis a nyugati országrész határait tartalmazta eredetileg, a keletiét azonban, melyről a 15. versben csak röviden van szó (שני המטות וחצי המטה לקחו נחלתם מעבר לימן szó ירחו קדמה מורחה) nem, semmiesetre sem a 12. vers parafrázisánál. A keleti országrész határait azonban a *töred. targumban* találhatjuk a 15-ik vershez, valamint az eddig nem tárgyalt részei a Ps. Jon. targumának is a 15-ik vershez tartoznak és — mint látni fogjuk — eredetileg valószínűleg egyáltalán nem foglaltattak benne.

A keleti határpontok tárgyalásánál a *töred. targumot* (a 15. vershez) fogjuk mindenekelőtt szem előtt tartani, mint hogy ennek szövege jórészt épségben maradt.

Töred. targ. 15. vers.

תרין שבטיא ופלגות שבטא קבילו:
 אחסנתהון מן ירדנא דיריחו קדמאין מן
 מדנחא מן מישר ימא דמלחא נפק
 להון תחומא לכנת
 כרך דמלכותהון דאמוראי ומכנת
 כרך דמלכותהון דאמוראי נפק להון
 תחומא

Ehhez Ps. Jon.-nál a következő
 párhuzamos helyek találhatók:

(י תרין שיבטין ופלגות שבטא קבילו
 אחסנתהון מעברא ליורדנא מדנחא
 כרך מלכותהון דאמוראי (י סמך
 לגינסר

י) V. 15.

י) 12. v. végén.

לפני תלגא ולחומתא דלבנן ומסור
תלגא ולחומתא דלבנן נפק להון תחומא
לחובא דימין צפון עיינותא דדמשק ומן
חובא דימין צפון עיינותא דדמשק נפק
להון

תחומא לדיוקינוס טור תלגא דקיסרין
דימן מדנה מערב דן ומן יוקינוס הורגנלא
דקסרין דימן מדנה מערב דן נפק להון
תחומא לנהרא רבא נהרא פרת דעלוי
סדר נצחני קרבוי דה' מתעבדין ומן
נהרא רבא נהרא פרת נפק להון תחומא
מקרון זכתא בתרא כל פרכין זמרא
ובית מלכותא דסיחון מלכיהון דאמורי
ובית מלכותא דעוג מלכא דמתנן נסיק
לרפיה ולשוקמזי עד כסי ספר ימא
דמילחא הרין

הוא חולקהון דתרין שבטיא ופלגות
שבטא.

י) מן תרין (לתרין. olv.) צפירי מכוונין
לכרכוי דבר זעמה ולכרכוי דבר סניגורא

ודוקינוס ותרגולא עד קיסרין
(דקיסרין. olv.) (י ויחות תחומא למערת
פניאם וממערת פניאם יחות תחומא
לפני תלגא ומסור תלגא יחות תחומא
לעינן ומעינן יחות תחומא ויסב מישרא
מישר נחלא ארגנא וייתי למדברא
וציני פור פרזלא מי מצותא אבלו
דמוכה

י) אחסנות שיבט ראובן ונד ופלגות
שיבט מגשה.

19. Vizsgáljuk most tehát a keleti országrészre vonatkozó adatokat. — מישר ימא דמלחא a Holt-tengertől északra és délre elterülő síkság,⁴⁾ ma El-Rör, mely a Jordan mindkét partján egész a Genezaret-tóig terjed. A határ, a targumok szerint, *Genezaret*, az *emoreusok* városánál halad el.

város Josua 19, 35, mint megerősített város említetik és a név, mint város neve, a talmudi irodalomban is előfordul,⁵⁾ Estori haparchi is mint még létező helyről beszél⁶⁾ róla és a középkorban többször említetik mint »castellum Genezareth«.⁷⁾ Mindenesetre a hely a Jordan nyugati oldalán Náftáli birtokán feküdt (Jos. 19, 32) és így tulajdonképen nem lehet a keleti országrész határpontja. A fönt említett hely Deut. 3, 17 szerint a keleti országrész *מכנת ועד ים הערבה* ig terjedt, a targum

¹⁾ 8. v.

²⁾ 12. v.

³⁾ U. a. a vers végén.

⁴⁾ Deut. 3, 17 a Holt-tenger neve: *ים הערבה*.

⁵⁾ Maaszrot III. 7, Tószefta Taharot VI. 7, jer. Maaszrot 48d.

(*יונתן איש גניסר*).

⁶⁾ ed. Luncz 286. l.

⁷⁾ Buhl 225. l.

szerkesztője tehát e helyre támaszkodva az egész Genezaret-tavat a keleti országrészhez számítja és az annak partján fekvő Genezaret várost annak határpontjául tekinti, melyet az emorik országa székhelyének nevez. Az emori határáról Deut 3, 8 szerint tudjuk, hogy az az »Arnon pataktól a Hermon hegyig« terjedt. Genezaretről mint az emori fővárosáról, vagy királyi városáról nincs sehol sem szó. (Targ. Jon.-nál דִּירוּמָא áll. Lehet, hogy ez a helyes; אֲדוּם jelölheti Rómát, és e szerint Genezaret a római uralom idején megerősített hely lett volna?)

20. A Genezaret-tótól a טוֹר תְּלֵנָה-hoz megy a határ. — טוֹר תְּלֵנָה a mai *Ds. et-teldsch*, a bibliai Hermon, melyről Ps. Jon. Deut 3, 9 szerint בְּמִיתוּתָא וְלֹא בְקִיּוּמָא ולא במיתוותא ולא בקייטא (i. e. a héber név הַר הַשְּׁלֵנַה szintén előfordul (jer. Szanhedrin X. 2, 28b, fönt és Szifré Balak § 131 ed. Friedmann 47b. (מבית הישיבות ועד הר השלנ).

21. A következő pont חוּמַתָּא דְּלִבְנָן, mely töred. targumban található, valószínűleg חַמַתָּא דְּלִבְנָן-nak olvasandó (»a Libanon fala« nem ad jó értelmet) és e név a Hermontól északkeletre az Antilibanus alján, Damaszkusztól északnyugatra fekvő *El-hami-t* jelölné.²⁾ A »Libanon melletti Hamatnak« azért nevezi, hogy a hasonló nevű helyektől megkülönböztesse, mint pl. a Jos. 19, 35 előforduló חַמַת, mely jer. Megilla I. 1, (70a) szerint חַמַתָּא (= חַמַתָּא)-nak neveztetett.³⁾

22. חוּבָא דִּימֵן צִפּוֹן עֵינּוּתָא דְּדַמְשֶׁק természetesen a Gen. 14, 15 előforduló חוּבָא דִּימֵן צִפּוֹן עֵינּוּתָא דְּדַמְשֶׁק, a hogy Gen. 14, 15 valamennyi targumban található. Hoba említették az apokrif Judith könyvében (4, 4; 15, 4), tehát még soká ismeretes volt. Wetzstein szerint⁴⁾ ez ősrégi városnak a mai Hoba, a hasonló nevű folyónál, 20 órányira északi irányban Damaszkusztól, felel meg. A targum עֵינּוּתָא דְּדַמְשֶׁק-et említ. Hogy melyik forrásra gondolt a targum szerkesztője, nem határozható meg, minthogy Damaszkusz környékén számos forrás fakad.⁵⁾

¹⁾ Onkelos (u. ahhoz a vershez) szintén טוֹר תְּלֵנָה-val fordítja שְׁנֵי שְׁנֵי szót.

²⁾ Baedeker-Socin 329. l.

³⁾ Orontes melletti Hamat nem illik a határvonalba és az különben is Epiphanianak neveztetik a talmudi és midrási irodalomban.

⁴⁾ Delitzsch, Gen. Comm. 4. kiad., 561. l. és k.

⁵⁾ Baedeker-Socin 334. l.

23. Az ezután következő név: דיוקינוס טור תלנא דקיסריון די מן, úgy amint előttünk van, nem ad semmi értelmet. מדינה מערב דן, úgy természetesen דיוקינוס טור תלנא, amint Ps. Jon. targumban található és ahogy töred. targumban is előfordul ugyanezen versben. דימן מדינה מערב דן lehetetlenség és így Schwarz (9. l. jegyz.) szerint javítjuk מערת דן — דימן מדינה מערת דן. — מערת דן — דימן מדינה מערת דן, hol a Jordan fakad. Pseudo-Jon. tényleg מערת פניאם ír. דיוקינוס תרנוולא דק' a többször említett borajtában, valamint jer. Demaj II. 1. (22d) is, mint Palesztina egyik északi pontja említettetik. דיוקינוס (εἰκώνας) képet, szobrot jelent és így דיוקינוס תר' דק' egy Cäsarea Philippi melletti kakasbálványképet jelöl.¹⁾ E vidéken, mint már említettük, a kakas-kultusz nagyon el volt terjedve.

E határpont töred. targum szövegében nem áll a helyes sorrendben. A targumban előadott sorrend szerint a határ Damaszkusztól újból visszajönne a Libanonhoz, ami teljes képtelenség. דק' טור תלנא -nek תרנוולא דק' előtt kell állnia (mint ezt Ps. Jon. is mutatja). E sorrendváltozás valószínűleg úgy keletkezett, hogy דק' תרנוולא helyett már régen hibásan דק' טור תלנא -t írtak, mint a mi szövegünkben is található. Valamely másolónak feltűnt, hogy דק' טור תלנא így kétszer közvetlen egymásután említettetik (דק' טור תלנא — דק' טור תלנא) az, miért aztán máshová helyezte e nevet.

24. Targum szerint a határ az Eufratesig haladna (נהר רבא נהר פרת). Hogy a határ ilyen irányt vegyen, nem gondolható. Damaszkusztól messze észak felé az Eufratesig menne a határ, onnan hirtelen vissza egész a Trachonitisig (mint látni fogjuk) és közben egyetlen határpont sem említettessék?

A targum szerkesztőjének szeme előtt valószínűleg a misna Sebiit VI, 1 (Challah IV, 8) lebegett, hol az Egyiptomból jövő izraeliták által elfoglalt birtok északi határvonala határozatik meg. ועד הנדר ועד אמנה.

נזיב (vagy jer. szerint נזיב) a mai Zib, 3 órányira Akkotól északra. A bibliában (Josua 19, 29, Birák 1, 31) mint נזיב fordul elő, Josephusnál Ἀκτιπρούς és Ἐκδιππα.²⁾ A harmadik pont אמנה a misna és talmud szerint a bibliai נהר הדר, tehát a

¹⁾ Nem helységet, mint Hildesheimer gondolja (44. l.).

²⁾ L. Böttger 9. l. s. v. és Buhl 228. l.

Libanon egy csúcsa, **נהר** tehát nem jelentheti az Eufratest már csak azért sem, mivel Josua nem nyomult oly messzire. Jóllehet (Jos. 1, 4) a sivatagtól a Libanonig és a nagy folyamig, az Eufratesig igéri Isten, hogy elfoglalja az országot, azonban a Szentföldért harczoló izraeliták nem foglaltak oly messzire, valószínűleg, mivel az addig elfoglalt terület is elegendő volt a nem nagyszámú népnek. Ha azonban a fönt idézett misna csak a biblia adatait akarta volna ismételni, úgy bizonyynyal nem változtatta volna meg a sorrendet és az Eufratest (**נהר**) csak a Libanon (**אמנה**) után említette volna. Épen e nehézségek elhárítása végett azonosítja Maimonides (misna komm. Challah IV, 8) és Estori parchi (ed. Luncz 264. l.) a misnai **נהר**-t a bibliai **נהל מצרים**-al, ami teljes lehetetlenség, minthogy a **נהל מצרים** (Wadi el Ariš) Palesztina déli határán fekszik. A misnai **נהר** — mint már Schwarz is vélte¹⁾ — nem az Eufratest, hanem a mai *Nahr el Avadst* (fölső folyásánál Nahr es-sabirani) a bibliai *Parpart* (II. Kir. 5, 12) jelöli, mely folyó, mint e vidék legnagyobb folyója kat'exochen a **נהר** »a folyó« nevet nyerte.²⁾ Ha a Parpart Palesztina északi határvonalának tekintjük, úgy a már megbeszélte határpontok és az ezután következők alapján Palesztina keleti részének természetes határvonalát fogjuk nyerni. A targum szerkesztője mindenesetre a misnai **נהר**-t az Eufratesre vonatkoztatta és mindjárt hozzáfűzte a szokásos jelzöt: **נהרא רבא**, utána pedig egy haggadai toldást, »hol az Úr győztes háborúi vivattak«. E midrás forrását nem sikerült föltalálnunk.³⁾

25. A most következő **לקרון זכתא** helyett **מקרון זכתא בתרא** és **בתרא** helyett **רבתא** olvasandó. — **קרון זכתא** azonos a Ps. Jon. 9. v. előforduló **קרון זכותא**-val, csak hogy itt mint város említettik. A fönt említett *Ez-zakije*, mely a Parpar folyótól délre fekszik, az összefüggésbe helyesen illik bele.

26. A következő adat: **כל מרכון זמרא** mint egy vidék neve

¹⁾ 3. l. jegyzet.

²⁾ Hogy a **נהר** kiváló folyó volt, bizonyítja az is, hogy Hazael Damaszkusz számos folyói közül (l. Baedeker-Socin 334. l.) épen Amanat és Parpart említi.

³⁾ A Ketorath haszammim nevű kommentár (Amsterdam 1671) e helyhez Echa rabbatiból idéz: **אמר רבי הרגו פרת בישראל יותר ממה שהרגו**: **נבון-אדן וכו'**. E midrás aligha lehet a mi targumunk forrása!

előfordul a már többször említett borajtában, csakhogy a Szifré (ed. Friedm. 85b) *שִׁפְרֵי מִצְרַיִם*-t olvas. — *שִׁפְרֵי* az említett borajta valamennyi relatiójában előfordul, valamint a targumokban is gyakran. A targumok a bibliai *אֲרִינוֹב*-ot (Deut 3, 4, 13, 14 I. Kir. 4, 13) *שִׁפְרֵי* (1) vagy *שִׁפְרֵי*-val fordítják. *שִׁפְרֵי* nem egyéb mint a Josephusnál (Jos. Ant. XV 10, 1. k.) említett *Τραχων* vagy *Τραχωνίτις*, mely nevét zordságáról, egyenetlenségéről kapta (*τραχύς*) és a targumok felfogása szerint e jelentés az *אֲרִינוֹב* szóban is rejlik, melyet *רִנֹב* (= göröngy)-ből származottnak gondoltak. *שִׁפְרֵי* tehát a bibliai *אֲרִינוֹב חֶבְלֵי*-nak felel meg, mely *בְּשֵׁן*-nak egy része volt. (L. Deut 3, 13.) A vidék mai neve El-Ledsa, Damaszkustól délkeletre. E vidék legnagyobb városában Boszrabban (*בְּצִירָא*) a talmudi korban zsidó község létezett és több talmudi bölcs is lakott ott.⁴⁾ Minthogy Bosra a tulajdonképeni Trachontól jó délre esik, a targum, valamint Szifré Trachon mellett egy más várost *גִּימְרָא*-t (így javítandó a mi targumunkban is Szifré szerint) nevez, melynek a Trachon délkeleti szélén fekvő *Nimra* felel meg a hasonló nevű folyó mellett,⁵⁾ mely városnév Eusebiusnál és Hieronymusnál is előfordul.

27. *בֵּית מַלְכוּתָא דְּמִיָּהּ מִלְכִּיהוּ דְּאַמּוּרָא* a keleti országrész déli részét, mely a Holt-tenger közepeig, az Arnon folyóig⁶⁾ terjed, jelöli, *בֵּית מַלְכוּתָא דְּעוֹנ מִלְכָּא דְּמַתָּן* pedig az északit. E vidék, melyhez a Trachon is tartozott, azaz a bibliai *בְּשֵׁן*, a második templom korában mint *Batanäa* említették (Jos. Ant. IX. 8, 1) és a targumoknál e név mint *מַתָּן* fordul elő, amennyiben *ב*-ből *ט* lett.

28. A határ *רְפִיָּה* mellett halad el. Ily nevű hely jelenleg nem létezik e vidéken. A gyakran előforduló *רְפִיָּה*-ra, mely mint *רְפִיָּה דְּחַנְרָא* is ismeretes (l. a már többször említett borajtat,

¹⁾ Onkelos, fragm. t. és prof. targ. l. c.

²⁾ Töred. t. a mi versünkben.

³⁾ Ps. Jon. Pent. l. c.

⁴⁾ L. jer. Sebiit VI. 36d. Echa r. 3f. 16, v. b. Ab. z. 58b, Echa r. 4, 10, Én. én r. 7, 1, jer. Kilaj. III. 28c. IX. 1. 31d.

⁵⁾ L. Buhl, 253. l. — Hildesheimer (194. l., 398. j.) egy a *גִּימְרָא*-nak megfelelő helynevet *es-Sum-eira*, északra Tell-Sahantól, említ; e szerint a targ. olvasata is megmaradhat.

⁶⁾ L. Deut. 3, 8.

Hildesheimer, 66. l. és k.), nem lehet itt gondolni, minthogy az a Földközi-tenger partjától nem távol fekszik.¹⁾ Ez utóbbi hely neve רפיח <דחנר> azonban bizonyítja, hogy még más רפיח nevű hely is létezett, különben nem lett volna szükséges a determináló דחנר-t (= bibliai שור) hozzátenni. Ha tehát manapság e hely a Holt-tengertől északra nem is található, teljes joggal fölvehetjük, hogy a második templom korában ily nevű hely létezett.

29. Az utolsó határpont, mely töred. targumban említetik: שיקמזי, valószínűleg a mai tekintélyes falu *Šēch Miskin* (a Trachon déli szélével szemben).²⁾ Az eredeti שיקמזי-ból könnyen keletkezhetett az arab név, minthogy az arabok az eredeti idegen neveket igen gyakran arabizálják. Így keletkezett pl. a talmudi שפרעם-ból a mai *Šefa 'amer*,³⁾ vagy ת-עלה-ból a mai *Tell der 'alla*.⁴⁾ Innét a határvonal a Holt-tengerig húzódik.

Ha most a töred. targum adatai szerint a keleti országrész határvonalát megjelölni akarjuk, úgy azt találjuk, hogy az a Holt-tenger északi pontjától kiindulva a Jordán mellett egész a Genezaret-tóig halad, innét pedig ugyancsak a Jordán mellett Banijasig megy; az északi határvonal pontjai a Hermon, el Hami (?), Hoba, a Parpar egy része; a keleti határvonalat a Trachon keleti határa alkotja, honnan a határ a Holt-tengerhez visszatér.⁵⁾

Vizsgáljuk most a keleti országrész határaitra vonatkozó adatokat, melyek Pseudo Jon.-nál találhatóak és melyeket fönt összeállítottunk.

30. A 12. vers végén lévő סמך לגינסר stb. előtt ki kell egészíteni töred. targumból: כן מישר ימא דמלחא נסק להון תחומא < és ezáltal egy teljesen összefüggő határmeghatározást kapunk, melynek a 15-ik versnél van a tulajdonképeni helye.⁶⁾ A határ-

¹⁾ Boettger, 210. l. s. v.

²⁾ Baedeker-Socin 182. l.

³⁾ Buhl, 221. l.

⁴⁾ Hildesheimer 48. l. 338. j. Buhl 260. l.

⁵⁾ A bibliai korban a határ tovább ért egész az Arnonig. (L. Deut. 3, 8.)

⁶⁾ Hogy a 8-ik versben lévő כרכור דבר ועמא stb., a 15-ik vershez tartozik, már Neubauer jegyzi meg (431. l. 3. j.)

vonalt tehát a Holt-tengertől indul ki és a Genezaret-tó mellett haladva לתרין צט"ו מכונין לכרכוי דבר זעמה ולכרכוי דבר סנינורא előfordul a többször említett borajthában mint סנינורא (סנינורא v. סנינרא). A helyes olvasat azonban סנינרא (v. סנינרא) E név előfordul a midrasi irodalomban egyebütt is (אבא סנינוריא) Tanchuma Num. 32, ביבא סנינוריא, Echa r. 1, 16). Schwarz (8. l. jegyz.) Saamat Czórtól délre, Sangorat pedig Akkótól keletre keresi! Hildesheimer (283. j.) nem nyújt határozott azonosítást, de nem tartja kizártnak, hogy סנינורא-nak a mai Zaura (סנינרא = סערא) Banijastól délre felel meg. Ezen azonosítás már csak azért sem elégít ki, minthogy a targumban található másik névnek (זעמא) megfelelő hely e vidéken nem található. Valószínűnek vélem tehát, hogy a סנינורא név a mai 'arab ez-Zeugharijehban található fel, mely azon síkság neve, mely a Genezaret-tó északi csúcsától északnyugatra kezdődve a Jordán felé húzódik. E kis síkságon több régi vár romjai találhatók, így többek közt az egymásnak szemközt álló *Khalat es Seiyarah* és *Kh. es Senineh*, melyek a targumban lévő »egymással szemközt álló vár«-nak teljesen megfelelnek.

31. A Genezaret-tótól »Cäsarea melletti kakas-szoborhoz« megy a határvonal, onnét a *Panias barlanghoz*. Innét a Hermon (סור חלנא) felé tart, honnan עיין-hoz megy. עיין valószínűleg a bibliai עיין, azaz a mai el Hadr. északkel. Banijástól, de nincs kizárva, hogy עיין a töred. targumnál található עינותא דדמשק-et jelöli. Enantól délfelé fordul a határ és megkerüli »az Arnon-folyó síkságát«, azaz moab-síkságot (Deut. 3, 10), mely az Arnon-folyótól a Holt-tenger északi csúcsáig húzódik.²⁾ מישרא נח ארנונא nevezi a targum, mivel egy másik síkság, a Jordán mindkét oldalán húzódó ערבה előfordul a מישור névvel (Deut. 3, 17) és az ettől való megkülönböztetés céljából az Arnon síkságának nevezi.

Töred. targum szerint, mint láttuk, a határ, kiindulási pontjához, a Holt-tenger északi pontjához tér vissza; Ps. Jon. szerint azonban a határvonal »a sivatag felé húzódik« (וייתי למדבריא). A Paleszt. határait tárgyaló borajtha szerint is egész a tengerpartig húzódik a határ (דרך ההולכת למדבר, רפיה דחגיא, רקם ג', אשקלון),

¹⁾ L. Hildesheimer 39. l.

²⁾ L. Buhl 122. l. k.

valamint Ezekiel 47, 19. vers szerint is a déli határ Kades mellett elhaladva a tenger felé tart: וּפְתַח נַגַב תִּימָנָה מִתַּמָּר. — A targum bizonynyal Ezekiel e versét használta, amennyiben תַּמָּר-t a Num.-ban előforduló צִיִּן-el azonosította és helyébe מִיַּם מִדְּבָרִים-t tett, קִדְשׁ pedig מִיַּם מִצְוֹתָא-^{אבלו}val fordította. אֲבֵלֹו וְדַמּוּכָה talán a pörlekedés vizénél említett eseményre vonatkozik, hol t. i. Áron halálát (דַּמּוּכָה?) megsiratták (אֲבֵלֹו) Izrael fiai. (L. Num. 20, 29.)

Mint láthatjuk, a Pseudo Jon.-nál található adatok, melyek a keleti országrész határaitra vonatkoznak, az ország déli határainál térnek el, a többi pontokban jórészt egyeznek. E parafrázis, minthogy a keleti országrésztől beszél, a bibliai szöveg 15-ik verséhez tartozik, de a legnagyobb valószínűség szerint oda is csak később jutott. Ezt mutatja azon körülmény, hogy míg a 10. és 11. versben שָׁמַיִם helyébe אֲרָמִים tétetik (mely אֲרָמִים-nak felel meg), addig azon részben, mely a 15-ik vershez való, kétszer egymásután nem אֲרָמִים, hanem אֲרָמִים fordul elő. Ha az egész parafrázis egy és ugyanazon szerzőtől származnék, úgy bizonynyal nem állna ugyanazon hely megjelölésére közvetlen egymásután két különböző kifejezés. Nézetünk szerint a Ps. Jon.-nál található és a 15-ik vershez tartozó targum nem egyéb, mint a töred. targum egy, néhány pontban eltérő, recensiója, mely legjobb esetben a Ps. Jon. 15-ik vershez illik, honnan azonban valamely másoló a Ps. Jon. targum különböző helyein helyezte el.¹⁾

Berlin.

KLEIN SÁMUEL.

SÉMI EREDETŰ NÉMET SZÓK.

E czimen közlött multkori jegyzékemet még a következő adatokkal egészítem ki. A *-val jelölt szavak az irodalmi nyelvben vagy egyáltalában nem, vagy csak elvétve fordulnak elő, az etimológiai szótárak azonban a legtöbbet mégis tárgyalásra méltatják.

¹⁾ A 11-ik versnél még látható, hogy került oda a toldalék: וּמִמְעֵרָתָא stb. A másoló tudta, hogy a vers-elején lévő אֲרָמִים ugyanaz, mint a később előforduló אֲרָמִים, így aztán itt olvasztotta egygyé a szöveggel.